УДК 821.161.2+82-929 Шкляр

Артем Галич

ПОЛІФОНІЧНІСТЬ ПОРТРЕТА МАРУСІ В ОДНОЙМЕННОМУ РОМАНІ В. ШКЛЯРА

У статті здійснено аналіз портретної характеристики Олександри Соколовської у біографічному романі «Маруся» В. Шкляра. Автор дослідження простежує поліфонічність підходів до портретування зовнішності й внутрішнього світу легендарної Марусі. Її портрет постає деконцентрованим, розгорнутим. Він ніби складається з окремих фрагментів — одні з них частково переплітаються, а інші доповнюють і поглиблюють сутність художнього образу людини, котра є героєм твору.

Ключові слова: *художня біографія, біографічний роман, портрет, принципи портретування, поліфонічність.*

Василь Шкляр — знаний український письменник, автор багатьох прозових книжок, серед яких найвідоміші «Ключ» (1999), «Елементал» (2001), «Кров кажана» (2003), «Залишенець. Чорний ворон» (2009). 2014 р. вийшов друком його новий роман «Маруся», героєм якого стала Олександра Соколовська, що увійшла в українську історію як ватажок українського повстанського загону під іменем Маруся.

Актуальність цієї публікації зумовлена посиленою увагою новітньої літературознавчої науки до документалістики, органічною складовою якої є поглиблений інтерес до засобів відтворення в ній образів реальних історичних постатей, у тому числі через вивчення особливостей портретування, що дасть можливість мати поглиблене уявлення про мемуари, біографію та автобіографію в українській літературі XX — поч. XXI ст.

Про специфіку портретування в художній літературі писали І. Бикова, Н. Демчук, Л. Дмитрієвська, Е. Костюк, К. Сізова, І. Семенчук, Г. Сириця та ін. Проте їхні студії передусім стосувалися суто художньої літератури, яка розвивається за власними естетичними законами, маючи чимало відмінностей від документальної, до якої належить біографічний роман В. Шкляра. На сьогодні практично відсутні наукові праці, у яких би вивчалася своєрідність портретування в художній біографії, а про особливості вживання цього художнього засобу у творі згаданого українського письменника ще не писав ніхто.

Мета цієї праці полягає в з'ясуванні особливостей творення індивідуального портрета Олександри Соколовської в біографічному творі В. Шкляра «Маруся». Автор широко вживає цей композиційний засіб, щоб увиразнити головні та другорядні образи твору, візуально представити зовнішній вигляд героїв, розкрити їхній внутрішній світ. Портрет у В. Шкляра, виконуючи головну функцію, яка полягає у відтворенні образу того чи іншого реального героя через опис його зовнішності й розкриття внутрішнього світу, здатен убирати в себе множинність змістів, наповнюючи їх додатковою символікою.

Природно, що в композиції біографічного роману ключову роль відіграє портрет реальної людини, який ґрунтується на документальних свідченнях тих, хто особисто знав Марусю і залишив про неї спогади. У творі портрет постає деконцентрованим, розгорнутим, поліфонічним. Він ніби складається з окремих фрагментів, одні з яких переплітаються, а інші — доповнюють і поглиблюють сутність художнього образу людини, котра є героєм твору. Так, уже перше знайомство з Олександрою Соколовською дає уявлення про її зовнішній вигляд: «*...То була дівчина із золотою косою, що спадала на ліве плече з-під козацької смушевої шапки. Зодягнута була як парубок — полотняні штани, шевронові чобітки з острогами, туга домоткана сорочина, підперезана шкіряним паском, на якому щільно сиділа кобура з револьвером. За плечима у дівчини був короткий австрійський карабін, ремінець якого навхрест оперізував її спереду якраз поміж тими пругкими пагорками, які теж видавали її стать. З маківки сивої шапки конусом звисав червоний шлик, і коли кінь, ще гарячий від бігу, крутнувся на місці, дрібно перебираючи струнками ногами (чи, може, то вершниця навмисне так його розвернула), Миро прочитав на шлику гасло, написане синім чорнилом: "СМЕРТЬ ВОРОГАМ УКРАЇНИ!"*» [2, 21–22]. Очевидно, при створенні портрета головної героїні В. Шкляр спирався на спогади відомого письменника 20-х — поч. 30-х років XX ст. К. Поліщука, який воював у війську легендарної Марусі. Зокрема, останній так описує молоду дівчину: «*Я мовчки дивився на її струнký стан, в сірому захисного кольору платті, на коротко підстрижене волосся і сині, з таємними вогниками, очі, і не міг вимовити жодного слова. ... Вона була у чоботях з острогами, в короткій спідниці, синій чумарці, і сірій шапці з червоним шликом, вздовж якого було написано: "Смерть ворогам України!"*» [1].

Перший експозиційний портрет Марусі є своєрідною візиткою, яка вербально представляє героїню, чий образ у романі буде поглиблюватися й розширюватися, поступово переходячи від опису зовнішності до розкриття її внутрішнього світу. Знайомство читача з дівчиною відбувається через бачення курінного Галицької армії Осипа Станіміра. Західноукраїнські військові частини повинні за підтримки повстанського загону Марусі йти на Київ, і вона приїхала до галичан домовлятися про взаємодію в ході військової операції. Спершу Станімір дивується, побачивши Марусю, яка хвацько керує конем. Він ще не знає, що саме вона очолює загін повстанців. Далі портрет дівчини уточнюється, і знову очима галицького старшини. Автор роману подає докладний опис обличчя героїні, звертає увагу на особливості вимови нею звуку «р»: «*Тепер усі... заново побачили це зовсім юне обличчя — вилицювате, з легким ластовинням на прямому носі, з повними вустами, над кутиком яких темніла родимка-мушка. Її синьо-сірі очі мали східну подобу через широкі, виразно окреслені вилиці.*

Дівчина зіскочила з коня, і тепер було видно, що вона невеличкого зросту, зате дуже стрункa — либонь, інстинктивно тягнулася вгору, щоб здаватися вищою... Перекинувши карабін із-за спини на плече, дівчина стала перед сотником Станіміром.

— Мене звуть Маруся.

Вона трішки не вимовляла літеру "р" і від того здавалася майже підлітком» [2, 22–23].

Важливим елементом портретної характеристики в художньому тексті є ім'я. Тим паче, якщо головний герой добирає його сам. Значно зростає вага імені в документальному творі, оскільки ми маємо справу з реальною людиною. Це, у свою чергу, допомагає більш повно відтворити її образ. Героїня роману сама називає своє ім'я сотнику Станіміру, демонструючи власну відкритість і довіру до галичан, з якими її досі не зводила доля. Пізніше Маруся так пояснить Миронові Гірняку свій вибір імені, після того як стала очільницею повстанського загону: «*Віднині називайте мене Марусею!*

— Чому Маруся? — спитав Мирон.

— Вам не подобається?

— Ім'я красиве, а що в ньому?

— Це найупертіше жіноче ім'я, — сказала вона.

— Ви вперта?

— Ні, я непокірна» [2, 89].

(Марія, Маріанна означає «та, що чинить спротив», «непокірна».)

Важливим доповненням до портретної характеристики героїні є і її міміка: «*Маруся звузила свої східні, ніби трішки піднухлі, очі й подивилася на поручника Гірняка*» [2, 34].

В. Шкляр використовує розмаїті художні прийоми для створення образу Марусі. Це, зокрема, характеристика дівчини через її оточення. Так, брат Лесик, старший за Марусю лише на два роки, звертає увагу насамперед на інтелігентність сестри Олександри, що, можливо, передалася їй від матері, яка походила з польського дворянського роду Квасніцьких. Тут і культура споживання їжі, і літературна вимова, і вміння зі смаком вдягатися, а головне — освіченість дівчини, адже вона — майбутня вчителька: «*Сашуня взагалі була у них панією, їла тільки з ножем і виделкою, навіть свою улюблену ковпачку спритно підгрібала ножиком на видельце. Вона й розмовляла грамотніше за всіх, повчала Лесика, хоч він був старший за неї на два роки, казати "він", а не "вин", "огірки" замість "гурки", "стеля", а не "столя", дарма що так по-тутешньому говорили всі горбулівці. Лесик не сердився, навпаки, пишався своєю сестричкою і, коли віз Сашуню бричкою до Радомишля, йому хотілося, щоб їх усі бачили. Атож, ви подивіться на цю панну в лисячій шубці, з-під якої стікає зелена шовкова сукня аж до блискучих черевичків. Ніжка у неї гарна, струнка, з високим підйомом, а на розчервонілому від холоду носику навіть не видно ластовиння, хоч воно їй теж до лиця. Ще немає шістнадцяти, а вже, вважай, учителька!*» [2, 25].

Маруся була надзвичайно сміливою, адже часом сама ходила в розвідку. Для маскування вона «*зодяглася, як сільська дівчина, в сіренький сачок, хустину закутала низько на очі, поклала в кошик півкопи яєць і пішла немов на базар...*» [2, 263]. Проте у разі потреби Маруся могла перетворитися і на спокусницю. Ось як її описує В. Шкляр очима ворожого солдата: «*...За три сажні від нього стояла молодесенька дівчина в тоненькій літній сукні й так заклично до нього всміхалася, що можна було здуріти*» [2, 52]. Спокушаючи, Маруся пропонує наздогнати її. Тут автор додає до портретної характеристики героїні легку еротику: «*Перед ним миготіли її стрункі ноги, сукня від бігу злітала вгору, відкриваючи вище дівочу звабу, солдат від того дурів, ще дужче налягав на ноги, змахуючи з обличчя гарячий піт, та знов ловив у жменю лиш вітер*» [2, 53].

Закоханий у Марусю Мирон Гірняк спершу лише милувався дівчиною: «*Тільки молоде весняне сонце могло подарувати таку золоту косу. І веснянки, і родимку над кутиком вуст. І магічний блиск очей. Не чаклунський, а синьо-гарячий тривожний блиск*» [2, 36]. Сповнений почуттями поручник ідеалізує дівчину. Домальовуючи її зовнішність, він навіть з великої відстані може розгледіти найдрібніші деталі: «*Вона була далеко від нього, але Мирон добре бачив родимку під кутиком її вуст. Червоний шлик розвівався на смушевій шапці, золота коса спадала на груди, а він чомусь бачив тільки цю родимку, хоч її не можна було побачити з тої відстані, де стояв поручник Гірняк*» [2, 58]. Під час бою Мирон знову зустрічається з Марусею. Вона далеко, проте

перед уявою поручника постає кожна риса коханого обличчя: «*Попереду летіла Маруся, Маруся, Маруся! — червоний шлик розвівався за нею, білий кінь під дощем набрав кольору темного срібла, але Мирон бачив тільки темну родимку над кутиком уст, Маруся була вже далеко, а він бачив цю родимку й чув — не бачив, а чув — тривожний блиск її синьо-сірих очей*» [2, 61].

Поступово автор глибше розкриває образ Марусі. І знову В. Шкляр це робить очима Мирона. Перед читачами постає вже не військовий командир, а приваблива молода дівчина в національному вбранні: «*...До хати його пропустила дівчина в білій кофтині, вишитій на грудях і рукавах червоним та чорним хрестиком. Це вперше він побачив її без шапки, побачив гладенько зачесане на проділ волосся, заплетене в тугу золотисту косу, що спадала на груди через плече. На тонкій шиї червоніли коралі зі срібними дукачами*» [2, 73]. Свою метаморфозу Маруся пояснює так: «*Не дивуйтесь, пане поручнику, — сказала вона. — Маю таку слабкість. Іноді вдягаюсь... як колись. Я все-таки дівчина*» [2, 73]. Доповнюється портрет дівчини описом усмішки: «*Усмішка в її синьо-сірих очах промінилася тривожним блиском*» [2, 73]. А ось ми бачимо замислену Марусю на березі маленької річки Плиски: «*Він угледів її на моріжку біля містка-кладки, зробленого з дерева кругляка. Маруся сиділа ближче до води, обнявши коліна, й дивилася на латаття, що відцвітало своїми жовтими маківками*» [2, 86].

Біблійною Євою, що хоче спокусити свого Адама, постає дівчина в очах поручника в ніч їхньої близькості: «*Мирон поволі озирнувся і побачив, що вона гола, але Маруся не бачила ні своєї, ні його наготи, це була Єва, яка ще не вкусила забороненого плоду, вона була зосереджена тільки на тому, що тримала в руці. Стояла кроків за п'ять від нього, Мирон не міг розгледіти, що там у неї в жмені, й вони пішли назустріч одне одному. Його рука потяглася до Марусі, але вона сказала, щоб він узяв ЦЕ в обидві долоні. Мирон обережно перебрав із її руки в свою пригорщу те малесеньке диво й побачив, що це невеличка пташка, не більш за ластівку, тільки була вона сіра та з білою шийкою...*» [2, 93]. Хлопець милується дівочими принадами Марусі, доповнюючи портретну характеристику героїні інтимними спостереженнями: «*Після купелю її груди стужавіли, маленькі дівочі соски були схожі на дві смородини, що червіньково відсвічували проти червоного місяця*» [2, 93]; «*Її губи були холодними, а рот тремтливо-гарячий*» [2, 96]; «*Він узяв її обличчя в долоні і глибоко подивився Марусі в очі*» [2, 98].

Дивує, як у цій молодій дівчині може уживатися дві іпостасі — чутлива жінка й воїн, що у своїй звитязі й умінні не поступається іншим воякам горбулівської сотні: «*Маруся теж промокла до нитки, цупка сорочка прилипла до тіла, поверх сорочини був ще легенький твинчик, який Маруся одягала заради кишень — у правій і заразом насипом лежало зо два десятки набоїв до нагана, що заміняв їй шаблю. Чого-чого, а шаблі Маруся не брала до рук — чи заважка була для неї біла козацька зброя, чи, може, з якоїсь іншої причини, але й у кінній атаці головними для неї були карабін і наган. Уміла тримати дистанцію з ворогом більшу за розмах шаблі чи списа, а стріляла що з карабіна, що з револьвера краще за багатьох козаків...*» [2, 62].

По-особливому сприймають Марусю торговки і покупці в Києві на Бесарабському ринку. Вона постає перед ними як національна героїня, така собі українська Жанна Д'арк: «*До ринку повагом в'їхала на білому коні юна дівчина, зодягнена по козацькому, — в папасі з червоним шликом, у зеленій чумарці, в чоботях з острогами. За спиною в неї стримів карабін, при поясі була кобура з револьвером, з-під папахи спадала золота коса*» [2, 135].

Отамани повстанських загонів, наслухавшись чимало легенд про Марусю, з цікавістю розглядали її зовнішність, яка суттєво дисгармонувала з тим, що вони чули про неї: «*Перед ними була не сувора відунка-язичниця і навіть не дебела войовнича молодиця, якою вони уявляли Марусю, а тендітне веснянкувате дівчисько, таке субтильне, що його, либонь, і кінь не чув під собою. Жеребець був ще той, тут нічого не скажеш, а вершниця — тільки й того, що вдягнута по-козацькому: в папасі, зеленій чумарці, в чоботах з острогами, бракувало тільки шаблюки. Та замість шаблі на поясі в неї висів австрійський багнет із золотим темляком, — і через того багнета з китицею на руків'ї бувалі в бувальцях отамани могли здогадуватися, що Маруся подружилася з галичанами.*

Вона теж поглядала на них з неприхованою цікавістю...» [2, 168].

Пробуючи створити об'ємний поліфонічний портрет головної героїні, показуючи Марусю очима різних людей — від бійців до коханого, — під кінець роману В. Шкляр уводить образ її матері. Вона помічає у вже дорослій доньці те, що досі не бачили інші, на що не звернув увагу навіть батько. Автор очима Ядвіги Квасніцької не лише вносить певні доповнення до зовнішності Марусі, що свідчать про ті зміни, які вже відбулися з дівчиною, а й розкриває глибину внутрішнього світу останньої. Як мати, вона відчуває ті турботи, якими жила Олександра, і передчуває трагізм її долі: «*Вона помітила це тоді, коли купала Сашуню у дерев'яних ночвах, купала, наче маленьку, як колись у дитинстві, й побачила, що доня її не така, як була ще зовсім недавно, — налилися груденята, набубнявіли черешеньки... лоно стало тугим, губи повнішими, хоч тілом Сашуня схудла й витяглась. Але тіло — то тільки сота часточка від того, що може зчитати матуся з очей дочки, і Ядвіга Квасніцька побачила в тих*

синьо-сірих очах таке, про що й боялася думати... При світлі двох лойових свічок (з гасом тепер стало сутужно) Ядвіга милувалася аристократичними манерами дочки, хоч на її обличчі не було й тіні замилування. Її лице було як замерзла у брижах ріка. Але їй подобалося, як Сашуня їсть, як рівно тримає спину й голову, не горблячись над тарілкою, як делікатно п'є чай, і Ядвіга думала, що доця таки взяла щось і від неї, уродженої шляхтянки Ядвіги Квасніцької, хоча вона давно стала Явдохою» [2, 190–191]. Цей опис є свідченням багатозначності прочитання внутрішнього світу героїні, що набуває психологічного характеру.

Очима автора показана Маруся в момент її полонення. Тут ключовою деталлю є золота коса героїні: «*Один москалюга, вхопивши за шлик, зірвав з неї шапку, і стонадцять очей випнулося з орбіт від дива й переляку — золота коса затріпотіла в повітрі; вони полювали на цю косу, здобути її разом з головою було їхнім завданням, але ніхто не сподівався захопити отаманшу саме зараз...*» [2, 299].

У день страти Маруся постає перед нами через рецепцію командира загону особливого призначення Мазоліна: «*Презирлива усмішка не сходила з Марусиного обличчя, і це доконало Мазоліна: вони тут усі метушаться, хвилюються, а ця відьма їх мовби не помічає, вони для неї порожнє місце. Стоїть без коси, обстрижена, та ще й насміхається. Мозолін ніби вперше побачив, що отаманша зодягнута по-чоловічому, ще дужче обурився і наказав роздягнути її. Вони стягнули з Марусі кожушок, роздерли на грудях сорочку до голого тіла, хотіли зняти усе до нитки, але Мозолін їх зупинив ... Вона стояла на холоді вільно, не щулилася, не трусилася, не затулялася від захланних очей, бо ж останні дні вже так звикла до цього проклятого холоду, що не чула його. Тим більше вона не йняла сорому, адже не бачила тут живої душі*» [2, 301–302].

Образ Марусі у однойменному творі В. Шкляра є деконцентрованим, розгорнутим, що ніби складається з окремих фрагментів. Одні з них частково переплітаються, а інші доповнюють і поглиблюють художнє бачення автором людини, котра реально існувала. Це досягається, насамперед, за рахунок того, що В. Шкляр спирається у своєму романі на документальні свідчення тих, хто особисто знав Олександру Соколовську. Автор намагається створити об'ємний поліфонічний портрет головної героїні. Він вдається до показу Марусі очима різних людей — членів родини, коханого, бійців, ворогів. Таким чином, образ головної героїні здатен убирати в себе множинність змістів, наповнюючи їх додатковою символікою.

ДЖЕРЕЛА

1. Гонський В. Час воїнів. Олександра Соколовська — отаман Маруся [Електронний ресурс] / В. Гонський. — Режим доступу : // htth://www.istpravda.com.ua/columns/2011/26/18551/
2. Шкляр В. Маруся : роман / В. Шкляр. — Харків : Книжковий Клуб «Клуб Сімейного Дозвілля», 2014. — 320 с.

Галич Артем.
ПОЛИФОНИЧНОСТЬ ПОРТРЕТА МАРУСИ В ОДНОИМЕННОМ РОМАНЕ В. ШКЛЯРА

В статье осуществлен анализ портретной характеристики Александры Соколовской в биографическом романе В. Шкляра «Маруся». Автор исследования прослеживает полифоничность подходов к портретированию внешности и внутреннего мира легендарной Маруси. Ее портрет предстает деконцентрированным, развернутым. Он будто состоит из отдельных фрагментов — одни из них частично переплетаются, а другие дополняют и углубляют сущность художественного образа человека, являющегося героем произведения.

Ключевые слова: *художественная биография, биографический роман, портрет, принципы портретирования, полифоничность.*

Halych Artem.
POLYPHONY OF MARUSIA'S PORTRAIT IN V. SHKLIAR'S EPONYMOUS NOVEL

The article analyzes the portrait characteristics of Olexandra Sokolovska in biographical novel "Marusia" by V. Shkliar. The author of research traces out polyphonic nature of different approaches to portrait-making of inner and outer world of legendary Marusia. Here the portrait is represented as deconcentrated, detailed. It seems to consist of separate elements which partly interlace and the other ones supply and deepen the notion of fiction image of a person being a character in a literary work.

Key words: *fiction biography, biographical novel, portrait, principles of portrait-making, polyphonic nature.*